

УДК 376.42:372:893

DOI <https://doi.org/10.32840/1992-5786.2020.73-1.4>

Ю. М. Косенко

кандидат педагогічних наук,
старший викладач кафедри спеціальної та інклюзивної освіти
Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка

О. В. Боряк

доктор педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри спеціальної та інклюзивної освіти
Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка

РЕТРОСПЕКТИВА ШЛЯХІВ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ НАВЧАННЯ ІСТОРІЇ ДІТЕЙ ІЗ ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУ: 70-ТІ РР. ХХ СТ.

У статті досліджується проблема підвищення ефективності навчання історії дітей із порушеннями інтелектуального розвитку, яка у 70-х рр. минулого століття набула значної актуальності в колах науковців-дефектологів. Пропонується авторський погляд на процес розвитку суспільствознавчої освіти у спеціальних (допоміжних) навчальних закладах України в зазначений історичний період.

Здійснено аналіз наукових робіт М. Арнольдова, К. Баранова, І. Єременка, О. Зогіної, А. Капустіна, Л. Костянтинової, Ю. Кузнєцова, В. Лапшина, К. Муратової, Г. Плешканівської, Б. Пузанова, Т. Шабаліної та інших вчених, які у 70-х рр. ХХ ст. проводили активну дослідницьку діяльність, встановили низку закономірностей і розробили методичні рекомендації для підвищення свідомого засвоєння історичного матеріалу школярами з порушеннями інтелектуального розвитку.

Висвітлено найбільш розповсюджені методи, прийоми, засоби формування історичних знань в учнів спеціальних навчальних закладів. Описано популярні форми навчання історії дітей означеної категорії. Вивчено погляди вчених-дефектологів цього періоду щодо підвищення якості засвоєння навчального матеріалу школярами з порушеннями інтелекту на уроках історії.

З'ясовано, що з метою ефективного формування історичних понять у дітей цієї категорії вчені пропонували проводити дидактичні ігри, використовувати художнє слово, наочні посібники, краєзнавчий матеріал, позитивні емоції, проблемні запитання, контрастне порівняння, індивідуальні картки-завдання, вправи на визначення причинно-наслідкових зв'язків між історичними подіями тощо.

Зазначено, що саме у 70-х рр. ХХ ст. науковою спільнотою було звернено увагу на правове виховання учнів із порушеннями інтелектуального розвитку, яке значною мірою відбувалося на уроках історії у спеціальних (допоміжних) школах. Наголошувалося на активному використанні змістовного наповнення курсу історії, врахуванні пізнавальних можливостей школярів цієї категорії, об'єднанні зусиль школи та сім'ї у цьому напрямі.

Ключові слова: діти з порушеннями інтелектуального розвитку, навчання історії, погляди науковців-дефектологів, 70-ті рр. ХХ ст.

Постановка проблеми. 70-ті рр. ХХ ст. у спеціальній дидактиці характеризуються виникненням інтересу в науковців до проблеми свідомого засвоєння знань суспільствознавчого змісту школярами з порушеннями інтелектуального розвитку. Значна частина положень, форм, методів і прийомів навчання, особливості застосування дидактичних засобів на уроках історії у спеціальних навчальних закладах були розроблені саме тоді та є актуальними досі. У зазначений період було теоретично обґрунтовано та впроваджено у практику диференційований та індивідуальний підходи у навчанні дітей означеної категорії. Вивчення наукової спадщини попередніх поколінь, на нашу думку, є важливим чинником у розробці нових підходів до навчання історії школярів із порушеннями інтелекту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До проблеми підвищення ефективності засвоєння історичного матеріалу дітьми з порушеннями інтелектуального розвитку зверталися К. Баранов, І. Єременко, О. Зогіна, А. Капустін, Ю. Кузнєцов, В. Лапшин, К. Муратова, Г. Плешканівська, Б. Пузанов та ін. Значна частина робіт науковців присвячена розгляду окремих аспектів оптимізації навчально-виховного процесу на уроках історії у спеціальних школах: методичній підготовці вчителів (І. Єременко), роботі з підручниками та посібниками, використанню художньої літератури на уроках історії (Г. Плешканівська), формуванню історико-часових та історико-просторових уявлень (Ю. Кузнєцов, Ж. Шиф), краєзнавчій роботі зі школярами з порушеннями інтелектуального розвитку (К. Муратова), використанню ігрових методів

навчання (В. Лапшин), формуванню історичних понять у дітей цієї категорії та вмінню встановлювати причинно-наслідкові зв'язки (А. Капустін), розвитку правової свідомості в учнів із порушеннями інтелекту (Б. Пузанов) та ін.

Варто зауважити, що на сучасному етапі розвитку спеціальної дидактики фактично немає робіт, присвячених аналізу наукових поглядів вітчизняних і закордонних науковців та узагальненню їхньої спадщини з питань підвищення продуктивності засвоєння історичного матеріалу дітьми з порушеннями інтелекту.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є узагальнення досліджень вчених-дефектологів, присвячених підвищенню дидактичної ефективності навчання історії школярів із порушеннями інтелектуального розвитку в 70-ті рр. ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Зростання уваги до проблеми навчання історії дітей із порушеннями інтелектуального розвитку відбувається в першій половині 70-х рр. минулого століття. Одним із перших вітчизняних науковців, котрі розпочали дослідження в цьому напрямі, був А. Капустін. Вчений звернув увагу на недостатній рівень засвоєння історичних уявлень і понять учнями спеціальних (допоміжних) шкіл. За даними педагога, історичний матеріал переважно був адресований лише пам'яті школярів і не передбачав активної мисленнєвої діяльності дітей. Тому ці знання були слабкими та швидко втрачалися [1].

Вчений запропонував методику перевірки історичних знань в учнів із порушеннями інтелекту. Для цього науковець радив дотримуватися певного алгоритму:

- 1) виявляти вміння учнів розкривати зміст історичних понять на словесній основі;
- 2) визначати вміння школярів розкривати зміст історичних понять на предметно-наочній основі;
- 3) з'ясувати вміння учнів порівнювати історичні поняття;
- 4) вивчати розуміння учнями причинно-наслідкових зв'язків між історичними поняттями на словесній основі;
- 5) з'ясувати розуміння школярами причинно-наслідкових зв'язків між історичними поняттями на предметно-наочній основі.

З метою удосконалення методики формування історичних знань у школярів із порушеннями інтелекту А.І. Капустін пропонував раціонально співвідносити наочно-образні та словесно-логічні засоби, формувати історичні поняття у певній системі, урізноманітнювати логіку формування історичних понять у дітей означеної категорії (індуктивно, дедуктивно, у їх поєднанні), поєднувати сформовані теоретичні знання із застосуванням їх у змінених ситуаціях.

Варто зауважити, що А.І. Капустін не лише одноосібно, але й у творчих групах розв'язував

важливі методичні проблеми викладання історії учням із порушеннями інтелектуального розвитку. Разом із В. Синьовим він досліджував можливості старшокласників визначати причинно-наслідкові зв'язки між історичними подіями. Науковці відзначали схильність таких школярів до кращого сприйняття емоційно захопливих розповідей вчителя, ніж до встановлення причин і наслідків подій минулого. З метою створення у школярів інтересу до визначення причинно-наслідкових зв'язків між історичними явищами та подіями вчені пропонували:

- 1) пояснювати значення нових знань;
- 2) повідомляти цікавий історичний факт таким чином, щоб у дітей виникало бажання більше дізнатися про нього та зрозуміти його причини;
- 3) створювати певні суперечності між наявними у дітей знаннями й умовами виконання інтелектуальних завдань, що створило би психологічну установку на відтворення пояснень вчителя.

Також дослідники підкреслювали важливість правильного визначення хронологічної послідовності історичних подій, адже у часових рамках причина завжди передуює наслідку [2].

На думку А. Капустіна та В. Синьова, важливе значення в якісному засвоєнні дітьми історичного матеріалу належить образній наочності. Вчені підкреслювали велике освітнє та корекційно-розвивальне значення цього засобу. На початковому етапі вивчення історії наочні посібники сприятимуть створенню правильних образів нових для дітей предметів і явищ або реконструкції помилкових. Наочно-образні засоби (картини, фотографії, малюнки, макети, муляжі) на цьому етапі вивчення історії виступають як «місток» між життєво-побутовим досвідом учнів і науковими знаннями.

У 70-х рр. однією з важливих умов ефективного засвоєння історичного матеріалу вважалося забезпечення навчального процесу варіативною наочністю, яка сприяла б активізації мислення учнів на виокремлення, диференціацію і групування суттєвих і несуттєвих ознак історичних понять.

А. Капустін і В. Синьов у роботі з наочними посібниками рекомендували: залучати прийоми поєднання образної наочності зі словесним поясненням історичних понять, що формуються у дітей; використовувати задачі на конкретизацію ознак, коли школяр повинен правильно співвідносити усне чи письмове узагальнення з певною ілюстрацією; підбирати таку наочність, яка б не давала однозначних відповідей; залучати серії картин як певний план учнівської розповіді; використовувати уявні подорожі у часі та просторі [3].

Необхідно відзначити, що у другій половині 70-х рр. минулого століття активізується робота у спеціальних (допоміжних) школах із вивчення історії, традицій, звичаїв, природи, економіки рідного краю. Вчителі намагалися поєднувати навчальну

програму з історії з місцевим матеріалом, організували краєзнавчі гуртки.

К. Муратова пропонувала планувати гурткову роботу з історичного краєзнавства з урахуванням вікових і пізнавальних можливостей учнів із порушеннями інтелекту. Дослідниця рекомендувала знайомити дітей за принципом від простого до складного, від відомого до невідомого. Для прикладу, першокласникам пропонувалося знайомство зі школою. У другому класі діти вивчали вулицю, на якій знаходиться школа, або село, у якому розташований їхній навчальний заклад. Учні третього класу досліджували районний центр, а четвертокласники знайомилися з адміністративно-територіальним районом, у якому проживали. У п'ятому класі дітям пропонувалося дослідження обласного центру. Школярі шостого класу вивчали рослинний світ області та знайомилися з деякими історичними відомостями рідної області. Семикласники досліджували тваринний світ області й окремі сторінки з історії рідного краю. У восьмому класі учням пропонувалося вивчати найбільш характерні особливості народного господарства своєї місцевості та історичні дані про регіон.

На переконання К. Муратової, дослідження рідного краю сприяє розвитку інтересу до вивчення історії та позитивно впливає на активізацію пізнавальної діяльності дітей. Систематичне вивчення природи, минулого та культурних традицій рідного краю є важливим засобом соціальної адаптації школярів означеної категорії [4].

У кінці 70-х рр. ХХ ст. як у загальній, так і у спеціальній педагогіці відбувається пошук засобів оптимізації навчального процесу. Багато дослідників звертають увагу на дидактичну гру, яка вже декілька десятиліть активно впроваджувалася у національні системи освіти США, Канади, Австралії та країн Західної Європи.

На жаль, у СРСР такі дослідження були поодинокими, адже офіційна позиція керівних органів освіти тоді не сприяла активному впровадженню ігор у навчальний процес. Гра не була включена у число засобів оптимізації навчання. Використання ігор на уроках не підтримувалося і навіть засуджувалося. Незважаючи на певні застереження, деякі дослідники розуміли перспективність застосування ігрових методів у навчанні дітей із порушеннями інтелекту. Зокрема, В. Лапшин пропонує низку дидактичних ігор, адаптованих до психофізичних та інтелектуальних можливостей учнів із порушеннями інтелектуального розвитку, описує методику їх проведення й етапи уроків, для яких вони розроблялися. Дослідник підкреслював складність формування історичних уявлень і понять у таких школярів і пропонував із цією метою використовувати дидактичні ігри як метод розвитку інтересу в дітей до предмету. Вчений наголошу-

вав на корекційному значенні ігор, їхньому впливі на розвиток спостережливості, уваги, мислення, мовлення, наполегливості та цілеспрямованості в учнів спеціальних шкіл. Використання дидактичних ігор на уроках історії вносить різноманітність у навчальну діяльність школярів, знижує втомлюваність і дозволяє зберегти працездатність дітей на весь урок, вивільнює матеріал від одноманітності, активізує пізнавальну діяльність учнів, що загалом позитивно впливає на засвоєння історичного матеріалу дітьми цієї категорії [5].

В. Лапшин зауважував, що не слід перетворювати гру на забаву, розвагу, засіб для заповнення вимушених пауз на уроці, тому звертав увагу на вимоги до дидактичних ігор, вказуючи на простоту правил, своєчасну і відповідну підготовку вчителя, на планування етапів уроків, на яких будуть вводитися ігри, і час їх проведення, на попереднє пояснення правил ігор, їхню доступність, використання індивідуального підходу тощо.

Важливий внесок у досягнення методичної думки зазначеного періоду належить Б. Пузанову. Його науковий експеримент був спрямований на визначення рівня правової свідомості у старшокласників з інтелектуальними порушеннями. Автор зазначав, що 14–15-річні особи зазначеної категорії внаслідок опанування програмового матеріалу з історії, а саме розділу «Наша Радянська держава. Права і обов'язки радянських громадян» (на вивчення якого відводилося 32 години), володіють певним запасом правових знань. На думку вченого, певний вплив на формування елементарної правової свідомості у дітей цієї категорії мають засоби масової інформації (радіо, телебачення, преса), популярна юридична література, сім'я, друзі, суспільство.

Б. Пузанов стверджував, що запас правових знань у дітей має випадковий, безсистемний характер. При оцінці певної ситуації у таких дітей домінує зовнішня фабула над внутрішньою морально-етичною основою події. У конкретних ситуаціях діти неадекватно застосовували вже наявні правові знання. Для успішного формування правових знань науковець пропонував поєднувати цілеспрямоване навчання основ правознавства (навіть у межах невеликого розділу у курсі історії) з виховною роботою у школі та соціально-нормативним вихованням у сім'ї. На думку Б. Пузанова, поєднання цих чинників повинно позитивно вплинути на морально-етичне виховання школярів із порушеннями інтелектуального розвитку [6].

У кінці 70-х рр. ХХ ст. у спеціальній дидактиці активно розробляється проблема використання міжпредметних зв'язків. У методиці навчання історії таку спробу здійснила Г. Плешканівська. Вчена розробила методичні рекомендації щодо використання художніх творів на уроках історії у спеціальній школі. Нею були складені вимоги до творів

і їх уривків. На її думку, літературні твори мають бути історично правдивими, правильно висвітлювати хід і суть подій, відзначатися високим художнім рівнем, бути доступними для розуміння дітям із порушеннями інтелекту.

Науковець пропонувала такі методи використання художніх творів на уроках історії, як художнє ілюстрування, аналіз художнього тексту, посилання на раніше вивчені учнями художні твори, комбінований метод. Саме останній, на думку вченої, є найбільш ефективним і поєднує у собі роботу над уривками, роботу з історичними документами, історичними картами, схемами, ілюстраціями підручника тощо. У роботі зі школярами означеної категорії Г. Плешканівська пропонувала використовувати уривки художніх творів під час пояснення умов життя наших предків, при описі знарядь праці та зброї, під час характеристики історичних діячів і розповідей про героїчний захист рідної землі у різні історичні періоди.

Аналізуючи прочитаний художній текст із дітьми, вчена пропонувала вчителям проводити роботу з чіткого відмежування історичних фактів від художнього вимислу авторів літературних творів. Цей прийом, на думку педагога, допомагає учням краще зрозуміти роль історичної особи та значення народних мас у розвитку суспільно-історичних процесів [7].

Г. Плешканівська пропонувала дітям перед вивченням нового матеріалу самостійно опрацювати невеликі уривки текстів художніх творів, щоб під час розповіді вчителя мати певні уявлення й орієнтуватися у текстах творів. На етапі первинного закріплення вивченого матеріалу пропонувала вчителю ставити запитання класу або надавати можливість дітям коментувати вже прочитану частину уривку. Під час систематизації та узагальнення раніше вивченого матеріалу вчена рекомендувала залучати дітей до вивчення та цитування найбільш вдалих слів, реплік, висловів.

Важливою подією суспільствознавчої галузі було перевидання програми для 9 класу спеціальної (допоміжної) школи з посиленням професійно-трудовим навчанням. Ця програма не тільки передбачала знайомство старшокласників з ідеологічно важливими сторінками минулого СРСР, а й пропонувала вивчення основ Конституції, трудового права, кримінального й адміністративного законодавства. Також випускникам пропонувалося вивчення тем, присвячених радянській армії, охороні природи, суспільно-політичним організаціям і їхній ролі у тогочасному промисловому (сільсько-господарському) виробництві, зовнішній політиці СРСР і країн соціалістичного табору тощо.

Особливий інтерес для нас становить остання тема, адже учні з порушеннями інтелектуального розвитку вивчали лише окремі історичні події. За цією програмою у межах теми «Зовнішня політика

СРСР та країн соціалістичного табору» дітям пропонувалося знайомство з політичними (робітничими) рухами у капіталістичних країнах, із класовою боротьбою у світі, з національно-визвольною боротьбою народів Азії, Африки та Латинської Америки, з боротьбою народів планети проти нової світової війни та збереженням миру [8].

Висновки і пропозиції. Узагальнюючи вищезазначене, можемо стверджувати, що у 70-х рр. ХХ ст. збільшується корекційно-виховне навантаження на шкільний курс історії. Патріотичне, ідеологічне, морально-етичне, правове виховання у спеціальній (допоміжній) школі відбувалося переважно на уроках історії, тому цей курс змінюється та доповнюється, а у деяких класах на його вивчення відводиться удвічі більше часу.

У цей період активно працювали над проблемою підвищення ефективності навчання історії та розвитку пізнавальної активності школярів із порушеннями інтелекту М. Арнольдов, В. Бондар, А. Капустин, Л. Костянтинова, В. Лапшин, К. Муратова, Г. Плешканівська, Б. Пузанов, В. Синьов, Т. Шабаліна та ін.

Одним із головних дидактичних завдань шкільного курсу історії було формування історичних понять у дітей цієї категорії. З цією метою вчені пропонували використовувати художнє слово, наочні посібники, краєзнавчий матеріал, позитивні емоції, проблемні запитання, контрастне порівняння тощо. Для свідомого засвоєння історичного матеріалу у 70-х рр. минулого століття педагоги рекомендували використовувати індивідуальні картки-завдання, визначати причинно-наслідкові зв'язки між історичними подіями, залучати наочно-образні засоби, проводити дидактичні ігри.

У цей період чи не вперше досліджено проблему формування правових знань у дітей із порушеннями інтелектуального розвитку на уроках історії. Запропоновано більш активно використовувати можливості курсу й об'єднувати зусилля школи та сім'ї у цьому напрямі.

Список використаної літератури:

1. Капустин А.И. Формирование исторических понятий у учащихся старших классов вспомогательной школы на основе специальной организации умственной деятельности. *Вопросы олигофренопедагогики. Труды по дефектологии.* 1978. Вып. 1. С. 68–87.
2. Синев В.Н., Капустин А.И. Изучение причинно-следственных связей между историческими событиями в старших классах вспомогательной школы. *Дефектология.* 1976. № 1. С. 52–55.
3. Синев В.Н., Капустин А.И. О коррекционной роли использования образной наглядности в старших классах вспомогательной школы. *Дефектология.* 1978. № 2. С. 42–48.

4. Муратова К.Г. Краеведческая работа как средство воспитания коллектива учащихся вспомогательной школы. *Дефектология*. 1975. № 5. С. 54–58.
5. Лапшин В.А. Использование дидактических игр на уроках истории. *Вопросы олигофренопедагогики. Сборник трудов*. 1977. Вып. 1. С. 87–94.
6. Косенко Ю.М. Становлення та розвиток спеціальної методики навчання історії : монографія (друга половина XIX – початок XXI століть). Чернівці : Букрек, 2016. 216 с.
7. Плешканівська Г.М. Використання художніх творів на уроках історії в допоміжній школі. Методичні рекомендації. Київ : РУМК Спецшкіл, 1979. 47 с.
8. Программно-методические рекомендации по содержанию и организации работы в IX классе вспомогательной школы с производственным обучением. Москва : Типография МГПИ, 1976. 65 с.

Kosenko Yu., Boriak O. Retrospective of ways to increase the efficiency of teaching the history of children with intellectual disabilities: the 70s of the XX century

The article examines the problem of improving the effectiveness of teaching the history of children with intellectual disabilities, which in the 70s of last century became significantly relevant in the circles of defectologists. The author's view on the process of development of social science education in special (auxiliary) educational institutions of Ukraine in the specified historical period is offered.

The analysis of scientific works of M. Arnoldov, K. Baranov, I. Eremenko, O. Zogina, A. Kapustin, L. Konstantinova, Y. Kuznetsov, V. Lapshin, K. Muratova, G. Pleshkanovskaya, B. Puzanov, T. Shabalina and other scholars who in the 70s of the twentieth century conducted active research and established a number of patterns and developed guidelines for improving the conscious assimilation of historical material by students with intellectual disabilities.

The most widespread methods, receptions, means of formation of historical knowledge at pupils of special educational institutions are covered. Popular forms of teaching the history of children of this category are described. The views of defectologists of this period on improving the quality of learning material by students with intellectual disabilities in history lessons have been studied. It was found that in order to effectively form historical concepts in children of this category, scientists proposed to conduct didactic games, use the artistic word, visual aids, local history material, positive emotions, problem questions, contrast comparisons, individual task cards, exercises to determine causation, consequential links between historical events, etc.

It is noted that it was in the 70s of the twentieth century that the scientific community paid attention to the legal education of students with intellectual disabilities, which largely took place in history lessons in special (auxiliary) schools. Emphasis was placed on the active use of the content of the history course, taking into account the cognitive abilities of students in this category, combining the efforts of school and family in this direction.

Key words: *children with intellectual disabilities, history teaching, views of defectologists, 70s of the XX century.*